

Iran's Role in the Fall of Abd al-Karim Qasim's Government in Iraq (1958–1963)

Borhan Mohammad Faraj PhD student in the History of Iran after Islam, Department of History, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. Email: burhantaramuhammad@gmail.com

Kaivan Shafei *Corresponding Author*, Assistant Professor, Department of History, Sa.C, Islamic Azad University, Sanandaj, Iran.. Email: Kaivan.shafei@iau.ac.ir

Seyyed Mohammad Shikhahmadi Assistant Professor, Department of History, Sa.C, Islamic Azad University, Sanandaj, Iran... E-mail: M.sheikhahmadi@iau.ac.ir

Article Info

Article Type:

Reserch Article

Keywords:

Abd al-Karim Qasim,
Iran-Iraq relations,
1958 coup,
Mohammad Reza
Pahlavi,
regional rivalry

Article history:

Received February 26,
2024

Received in revised form
June 8, 2024

Accepted June 17, 2024

Published Online

June 20, 2024

ABSTRACT

Since the establishment of modern Iraq in 1920, the relationship between Iran and Iraq has been marked by political, security, and geopolitical fluctuations. The July 1958 coup and the rise of the republican regime under Abd al-Karim Qasim inaugurated a new phase of strategic rivalry between the two countries. Qasim's government, grounded in Arab nationalism and socialist tendencies, fostered political divergence from Iran and contributed to a shift in the regional balance of power. As border disputes—particularly over the Shatt al-Arab waterway and the Khuzestan issue—intensified, and with growing Iranian concerns about Soviet influence in Iraq, the Pahlavi regime sought to manage the risks posed by developments in Baghdad. This study thus seeks to answer the central question: What role did Iran, under Mohammad Reza Shah, play in the process of weakening and ultimately toppling Qasim's regime? Based on historical documents and regional dynamics analysis, the findings indicate that while the main causes of Qasim's downfall lay in internal power struggles, military rivalries, and a failure to stabilize the political order, Iran also played a significant indirect role—particularly through political and intelligence support for opposition groups—in accelerating the collapse of his republican regime..

Cite this Article: Mohammad Faraj, B. , Shafei, K. And Shikhahmadi, S. M. (2024). Iran's Role in the Fall of Abd al-Karim Qasim's Government in Iraq (1958–1963). *World Politics*, 13(1), 249-270.

doi: 10.22124/wp.2025.30131.3501

© Author(s)

Publisher: University of Guilan

DOI: 10.22124/wp.2025.30131.3501

1. Introduction

Since its establishment in 1920, Iraq has been a critical actor in Middle Eastern geopolitics, positioned at the crossroads of the Arab and non-Arab Muslim worlds. The Kingdom of Iraq, under Hashemite rule, was aligned with Western powers, including Iran under the Pahlavi dynasty. This alignment was formalized through participation in the Baghdad Pact, reflecting a shared interest in containing Soviet influence. However, the political landscape shifted dramatically following the July 14, 1958 military coup led by General Abd al-Karim Qasim. The newly established republic withdrew from the Baghdad Pact and aligned itself with the Eastern Bloc. Qasim's revolutionary rhetoric and territorial claims over the Shatt al-Arab and Khuzestan significantly deteriorated Iran-Iraq relations. This study examines the extent and nature of Iran's role under Mohammad Reza Shah in the eventual downfall of Qasim's regime between 1958 and 1963.

2. Analytical Framework

In the context of the Cold War, Iran's foreign policy toward Iraq was influenced by both systemic pressures (East–West rivalry) and domestic political imperatives. The study also considers the role of ideational threats, such as revolutionary republicanism and pan-Arabism, in shaping Iranian threat perceptions. Qasim's ideological orientation and his rejection of monarchical systems challenged the legitimacy of the Shah's rule, prompting Tehran to recalibrate its Iraq policy. Thus, the analytical framework emphasizes the interplay of ideological antagonism, regional rivalry, and superpower alignments in explaining Iran's strategic behavior toward Qasim's government.

3. Methodology

This research is based on historical-analytical methods using primary and secondary sources, including diplomatic documents, memoirs, and archival materials.

4. Discussion and Findings

The findings suggest that Iran's response to Qasim's regime evolved over time, transitioning from diplomatic recognition and cautious engagement to indirect confrontation and covert opposition. Initially, Iran sought to maintain cordial relations by promptly recognizing the new Iraqi republic. However, Qasim's confrontational stance—particularly his support for Arab separatism in Khuzestan and his demands over the Shatt al-Arab—was interpreted in Tehran as a direct challenge to Iran's territorial integrity and national unity. Iran's foreign policy began to shift under the influence of both domestic concerns and pressure from its Western allies, especially the United States. As Qasim drew closer to the Soviet Union, Iran became increasingly alarmed and began exploring non-military strategies to contain him. One notable episode was Iran's tacit support for the failed Mosul coup in 1959, carried out by pro-Western Iraqi officers. Furthermore, Tehran increased its support for Kurdish insurgents in northern Iraq as a means of pressuring Baghdad. Despite these actions, the study finds that the primary drivers of Qasim's downfall were internal: factionalism within the military, the alienation of key political allies, and his failure to institutionalize a stable political order. Nevertheless, Iranian actions played a supplementary role in weakening Qasim's position and emboldening his rivals.

The Pahlavi regime viewed Qasim as both a geopolitical and ideological threat and sought to capitalize on his vulnerabilities without engaging in direct confrontation.

5. Conclusion

In conclusion, this research confirms that Iran under Mohammad Reza Shah played a non-negligible but indirect role in the fall of Abd al-Karim Qasim's regime. While Iran was not a primary agent in orchestrating Qasim's overthrow, it actively contributed to his regime's weakening by supporting opposition elements and leveraging its geopolitical tools. Iran's strategic response was shaped by a combination of threat perception, regional rivalry, and alliance politics during the Cold War. The Pahlavi government initially pursued a policy of cautious engagement, recognizing the new republic and expressing willingness to normalize bilateral relations. However, the escalation of border disputes, ideological hostility, and Qasim's pivot toward the USSR led Tehran to adopt a more assertive posture. Iran's indirect actions—such as supporting Kurdish rebels and endorsing anti-Qasim factions—highlight its use of soft coercion to influence regional outcomes.

Importantly, the case of Iran-Iraq relations during this period underscores how middle powers operate within a constrained international system, employing asymmetric strategies when direct intervention is unfeasible. It also illustrates the significance of ideological and symbolic dimensions of foreign policy in addition to traditional geopolitical calculations. Ultimately, while the fall of Qasim was primarily driven by Iraq's internal political dynamics, Iran's calibrated opposition and indirect involvement served as catalytic factors that accelerated the regime's demise. This case study contributes to a deeper understanding of regional statecraft, proxy competition, and the limits of foreign influence in shaping regime change in the Middle East.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

پروپوزیشن گاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

سیاست جهانی

شاپا چاپی: ۲۳۸۳-۰۱۲۳

شاپا الکترونیکی: ۴۸۹۹-۴۵۳۸

Homepage: <https://interpolitics.guilan.ac.ir/>

نقش ایران در سقوط حکومت عبدالکریم قاسم در عراق (۱۹۶۳-۱۹۵۸)

برهان محمد فرج دانشجوی دکتری تاریخ ایران بعد از اسلام، گروه تاریخ، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
رایانامه: burhantaramuhammad@gmail.com

کیوان شافعی* نویسنده مسئول، استادیار گروه تاریخ، واحد سنجند، دانشگاه آزاد اسلامی، سنجند، ایران. رایانامه:
Kaivan.shafei@iau.ac.ir

سید محمد شیخ احمدی استادیار گروه تاریخ، واحد سنجند، دانشگاه آزاد اسلامی، سنجند، ایران. رایانامه:
M.sheikhahmadi@iau.ac.ir

درباره مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	روابط ایران و عراق از زمان تأسیس دولت مدرن عراق در سال ۱۹۲۰، همواره با فراز و فرودهای سیاسی، امنیتی و ژئوپلیتیکی همراه بوده است. تحولات ناشی از کودتای ژوئیه ۱۹۵۸ و برآمدن حکومت جمهوری به رهبری عبدالکریم قاسم، آغازگر مرحله‌ای نوین از تقابل راهبردی میان دو کشور بود. دولت قاسم با اتکاء به گفتمان ناسیونالیسم عربی و رویکردهای سوسیالیستی، زمینه‌ساز واگرایی سیاسی از ایران و تغییر موازنه قدرت در منطقه شد. در پی تشدید اختلافات مرزی، به‌ویژه بر سر اروندرود و مسئله خوزستان، و همچنین نگرانی فزاینده تهران از گسترش نفوذ اتحاد جماهیر شوروی در عراق، حکومت پهلوی دوم درصدد مدیریت مخاطرات ناشی از تحولات بغداد برآمد. بر این اساس، پرسش محوری این پژوهش آن است که جمهوری اسلامی ایران در دوره حکومت محمدرضا پهلوی، چه نقشی در فرآیند تضعیف و سقوط حکومت عبدالکریم قاسم ایفا کرده است؟ یافته‌های این مطالعه بر پایه اسناد تاریخی و تحلیل تحولات منطقه‌ای، حاکی از آن است که گرچه علل اصلی سقوط قاسم در ساختار شکاف‌خورده قدرت، رقابت درون‌نظامی و ناتوانی در تثبیت نظم سیاسی داخلی ریشه داشت، اما ایران نیز از طریق اقدامات غیرمستقیم، از جمله حمایت اطلاعاتی و سیاسی از مخالفان قاسم، در تسریع فروپاشی نظام جمهوری او نقش قابل توجهی ایفا کرد.

استناد به این مقاله: محمد فرج، برهان، شافعی، کیوان و شیخ احمدی، سید محمد. (۱۴۰۳). نقش ایران در سقوط حکومت عبدالکریم قاسم

در عراق (۱۹۶۳-۱۹۵۸). سیاست جهانی، ۱۳(۱)، ۲۴۹-۲۷۰. doi: 10.22124/wp.2025.30131.3501

© نویسنده (گان)

ناشر: دانشگاه گیلان

عراق از زمان شکل‌گیری به‌عنوان یک دولت مدرن در سال ۱۹۲۰ تاکنون همواره بازیگری محوری در معادلات قدرت‌های منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای بوده است. این کشور به‌ویژه از منظر موقعیت ژئوپلیتیکی و منابع نفتی، از ابتدا در کانون توجه قدرت‌های استعماری همچون بریتانیا، و بعدها ایالات متحده آمریکا، قرار گرفت. جایگاه عراق در قلب خاورمیانه و در نقطه تلاقی جهان عرب و جهان غیرعرب مسلمان، آن را به عرصه‌ای حساس برای رقابت‌های راهبردی بدل ساخت؛ رقابت‌هایی که با کشف و استخراج نفت شتاب بیشتری گرفت. در دهه ۱۹۵۰، گسترش گفتمان ناسیونالیسم عربی و پان‌عربیسیم، مشروعیت و مقبولیت سلطنت هاشمی را به‌شدت تضعیف کرد و زمینه‌ساز تحولات بنیادین سیاسی شد. هرچند موجودیت سیاسی عراق پدیده‌ای جدید و متأخر نسبت به پایان جنگ جهانی اول است، اما سرزمین‌های عراق امروزی طی قرون متمادی مرز مشترک ایران و امپراتوری عثمانی را تشکیل می‌داد. در دوران معاصر، با تشکیل دولت عراق بر مبنای توافقات بین‌المللی، از جمله معاهدات سایکس-پیکو و سور، روابط رسمی میان تهران و بغداد آغاز شد. نخستین پیمان مرزی میان دو کشور در سال ۱۹۳۷ درخصوص حق کشتیرانی در اروندرود (شط‌العرب) به امضا رسید. در دوران سلطنت هاشمی در بغداد، ایران و عراق روابط نسبتاً دوستانه‌ای داشتند و با آغاز جنگ سرد نیز هر دو کشور در چارچوب بلوک سرمایه‌داری و تحت نفوذ آمریکا قرار گرفتند. پیوستن به پیمان بغداد نشانه‌ای از نزدیکی بیشتر تهران و بغداد در دهه ۱۹۵۰ بود. اما کودتای نظامی ۱۴ ژوئیه ۱۹۵۸ به رهبری عبدالکریم قاسم، آغازگر فصل جدیدی در تاریخ معاصر عراق بود. استقرار جمهوری به‌دست افسران جوان، سیاست خارجی عراق را دستخوش دگرگونی ساخت. قاسم با خروج از پیمان بغداد، به اتحاد جماهیر شوروی و کشورهای کمونیستی نزدیک شد و هم‌زمان، ادعاهایی درباره اروندرود و استان خوزستان مطرح کرد. این تحولات در حالی رخ داد که رژیم سلطنتی پیشین عراق یکی از متحدان تهران به‌شمار می‌رفت. به‌دنبال روی کار آمدن حکومت جدید، توازن قوا در منطقه به‌نفع نیروهای انقلابی، رادیکال، ضدسلطنت و ضدغرب تغییر یافت.

در نتیجه، روابط ایران و عراق از سال ۱۹۵۸ به‌بعد وارد مرحله‌ای از تنش و رقابت آشکار شد. حکومت محمدرضا شاه، که متحد اصلی ایالات متحده در منطقه محسوب می‌شد، در ابتدا تلاش کرد سطح تنش‌ها را کنترل کند، اما به‌تدریج، هم‌راستا با راهبرد آمریکا، بر مهار و تضعیف دولت بغداد متمرکز شد. در همین چارچوب، پرسش اصلی مقاله حاضر این است که حکومت پهلوی دوم چه نقشی در فرآیند سقوط حکومت عبدالکریم قاسم (۱۹۵۸-۱۹۶۳) ایفا کرده است؟ فرضیه پژوهش نیز بر این مبناست که

پروپوزیشن گاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

بغداد شد. از دیگر سو نیز، عبدالکریم قاسم، دو گروه را جهت قطع مسرهای تماس میان بعقوبه-بغداد و نیز دیاله اعزام نمود و به این صورت دسته سوم خلع سلاح شدند و در این میان تنها امکان تماس برای شخص عبدالکریم قاسم برای صدور فرمان به لشکر نوزده جهت حرکت بسوی بغداد مهیا بود (Al-Jaddah, 1960: 64). در این وضعیت، ساعت ۶ بامداد روز ۲۳ تیرماه ۱۳۳۷ (۱۴ جولای ۱۹۵۸)، به سرگرد منذر سلیم از لشکر پیاده بیستم فرمان داده شد تا با همراهی گردان تحت فرمانش، به طرف کاخ قصرالرحاب که محل اقامت ملک فیصل و عبدالله که پیشکار ملک بود، حرکت کند و کاخ را تصرف کند و اجازه فرار را به آن‌ها ندهد (غالب، ۱۹۷۱: ۲۰۴). مطابق برنامه‌ریزی انجام شده، ساعت ۶ بامداد گردان به کاخ ریجاب رسیدند و نزدیک کاخ اتراق و منتظر حمله ماندند. در همان زمانی که سربازان آمده حمله بودند، ملازم فالح حنظل، افسر محافظ ملک با کاخ تماس برقرار کرد و خبر داد که واحدهای لشکر بیستم، بغداد را کنترل نموده و کودتایی در حال اتفاق است (Faleh, 1971: 95).

بر اساس این دستور، در ساعت شش و ربع روز بعد، تیراندازی به سوی کاخ آغاز شد و نخستین تیرها به سمت اتاق خواب عبدالله در طبقه اول کاخ نشانه رفت. پس از درگیری محدود میان محافظان کاخ با کودتاچیان، در نهایت پس از کاهش مقاومت، پادشاه که از مهار کردن و مدیریت اوضاع، تقریباً ناامید شده بود و مطابق خواست مهاجمان، از خاندان پادشاهی خواست تسلیم شوند. پس از این درخواست، عبدالرحمن محمد و فصیل و دو گردان تحت فرمانشان، سلاح‌های خود را تحویل دادند و خود را تسلیم مهاجمان نمودند و سپس خاندان شاهی نیز از زیرزمین بیرون آمدند و به دنبال آنها پادشاه و عبدالله خود را تسلیم کردند. (Al-Bamarni, 2020: 111).

مهاجمان از آن‌ها خواستند از میان باغچه کاخ عبور کنند تا آنها را به وزارت دفاع منتقل نمایند. اما در این هنگام سرهنگ عبدالستار عبوسی از دروازه اصلی کاخ وارد شد و به سمت خاندان شاهی شلیک نمود و به دنبال آن، مهاجمان هم شروع به تیراندازی کردند و در این میان، پادشاه، عبدالله، ملکه و عابدیه کشته شدند (Khaduri, 1974: 85).

بعد از موفقیت کودتا، اجساد خاندان شاهی به وزارت دفاع منتقل شدند، اما در این میان، جمعیت ناراضی جلو ماشین حمل اجساد رسیدند و جسد عبدالله را بیرون آوردند و به سردروازه وزارت دفاع یعنی جای که سرهنگ صلاح الدین صباغ را در سال ۱۹۴۵ اعدام کرده بودند، به دار آویختند (Mushtaq, 1978: 574). در روز وقوع کودتای ۱۴ جولای وضعیتی از التهاب و ناآرامی کشور عراق را فرا گرفت. در این رابطه، سفیر بریتانیا وضعیت این کشور را به شرح ذیل به وزارت خارجه کشور متبوع خود ارائه می‌کند:

پروپوزیشن گاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

کرد و هوشمندانه وعده داد که به قراردادهای نفتی انگلیس - عراق پایبند خواهد بود. رهبران جدید عراق همچنین امنیت خارجی‌ها را تضمین کردند (Policy in the Middle East, 24 Aug 1958, 7). در ادامه قاسم از یک سو، علیه جمال عبدالناصر رهبر ملی‌گرای مصر وارد تقابل مستقیم شد و از سوی دیگر، به نوبه خود بیشتر به سمت چپ سیاسی حرکت کرد و از کمونیست‌ها حمایت کرد. همین امر موجبات نارضایتی کودتاچیان بعثی را به همراه داشت که نقشی اساسی را در کودتای جولای ۱۹۵۸ ایفا کرده بودند (Solomon, 14 July 2018). در سطح داخلی نیز عبدالکریم قاسم و شورای رهبری در داخل اقداماتی جدی را برای اصلاح وضعیت و بهبود اوضاع آغاز کردند که مهم‌ترین آن‌ها در چهار محور قابل بررسی هستند.

نخست) اصلاحات ارضی: پیش از انقلاب ۲۳ تیرماه ۱۳۳۷ (۱۴ ژوئیه ۱۹۵۸)، مردم عراق معترض به نوعی بردگی مرسوم بودند که مرتبط به مساله رعیت و ارباب بود. چراکه مالکین که در واقع روسای ایلات و عشایر بودند در ادارات دولتی دارای نفوذ بودند و از این طریق، اراضی را در اختیار خود نگه داشته و مدام رعیت را استثمار می‌کردند. به همین خاطر یکی از اهداف انقلابیون اصلاحات ارضی بود که این معضل در ماده ۱۴ قانون اساسی کشور این‌چنین اصلاح شد.

۱) محدوده اراضی ارباب و مالک زمین‌های کشاورزی بر مبنای قانون، مشخص و سازماندهی می‌شود.
 ۲) حقوق مالکین اراضی کشاورزی، تا زمان تصویب قانون، محفوظ خواهند ماند (الوقائع العراقية، تموز ۱۹۵۸).

فارغ از اینکه این اقدام دولت مورد استقبال گسترده کشاورزان قرار گرفت، با مخالفت شدید مالکان و وابستگان به نظام پادشاهی که صاحب بخش اعظم اراضی کشاورزی بودند، مواجه شد و بعدها نیز این مالکان و وابستگان به نظام سابق، در مخالفت با این دولت و به عبارتی همسویی با معترضین و از جمله در کودتای نافرجم موصل موصل، مشارکت نسبتاً قابل توجه‌ای داشتند (Khairy, 1974: 59).

دوم) مساله زنان:

انقلاب ۲۳ تیرماه ۱۳۳۷ (۱۴ ژوئیه ۱۹۵۸) کشور عراق، موجب شکوفایی ظرفیت‌های زنان در سراسر کشور شد. چنان‌که زنان عراقی در کنار مردان، در تمامی اعتراضات و در مخالفت با نظام پادشاهی حضور داشتند. همین حضور چشمگیر زنان، بهانه‌ایی برای حضور نخستین وزیر زن یعنی دکتر نزهه دلیمی در اولین کابینه دولت بعد از انقلاب عراق شد. حضور دلیمی به عنوان وزیر، خود محرکی قابل اعتنا برای

پرویشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

با وجود تمامی این اقدامات کشمکش و رویارویی نیروهای حاضر در صحنه سیاسی عراق بعد از کودتای ۱۴ جولای ۱۹۵۸ که مهم‌ترین آن‌ها عبارت بودند از حضور پررنگ نیروهای ملی‌گرا و کمونیست‌ها با حمایت خارجی، اختلافات میان عبدالکریم قاسم و عبدالسلام عارف و تساهل عبدالکریم قاسم در برخورد با مخالفان، سرانجام به کودتای ۹ فوریه ۱۹۶۳ (۲۰ بهمن ۱۳۴۱) منجر شد که همراه با ساقط شدن دولت و اعدام عبدالکریم قاسم بود.

۲. سیاست ایران در قبال کودتای عبدالکریم قاسم و جمهوری جدید عراق

کودتای عبدالکریم قاسم و رویکرد وی، موجب تحول و چرخش اساسی در سیاست خارجی این کشور شد. اگرچه بیانیه تیرماه ۱۳۳۷ (جولای ۱۹۵۸) دولت کودتا، اعلان نوعی همسویی و نزدیکی دولت جدید با همسایگان و کشورهای مسلمان و از جمله ایران بود، اما از آنجایی که وی ضد غربی و متمایل به چپ بود، روابط دوستانه و نزدیک با کشورهای بلوک چپ را در پیش گرفت و در مقابل نیز با خروج از پیمان بغداد در روز ۴ فروردین سال ۱۳۲۸ (۲۴ مارس ۱۹۵۹)، عملاً رویکردی ضد غربی دولت جدید را نشان داد (Mustafa Mardan, 1989: 8).

پس از کودتای ۱۴ جولای ۱۹۵۸ در عراق، سیاست خارجی اولیه عبدالکریم قاسم نسبت به دولت ایران را می‌توان از بیانیه انقلاب این گونه استنباط کرد که وی علاقه‌مند به برقراری روابط دوستانه با کشورهای ترکیه و ایران است. دولت ایران در ۸ مرداد ۱۳۳۷ رژیم جدید عراق را به رسمیت شناخت. با این وجود، پس از انقلاب عراق در سال ۱۹۵۸، روابط ایران و عراق دستخوش تغییرات اساسی شد. انقلاب جمهوری خواهانه در عراق که به سرنگونی سلطنت هاشمی انجامید، روابط بین این دو کشور حوزه خلیج فارس را تیره کرد. هویت انقلابی رژیم جدید و اتخاذ گفتمان رادیکال آن، نگرانی‌های امنیتی شدیدی برای حکومت پهلوی ایجاد کرد و تنش‌های عمده‌ای را در روابط دو کشور پدید آورد (Bakhash, 2004: 11-27). نظام سیاسی جدید بغداد، خلیج فارس را خلیج عربی نامید و آنرا آبراهی عربی تلقی کرد. در مقابل، اگرچه تهران به این اقدام تنش‌زای بغداد، اعتراض کرد و نسبت به این رویکرد بغداد اظهار نگرانی کرد، اما تهران همچنان سیاست گفتگو و تنش‌زدایی را در پیش گرفت، چنانکه علی اصغر حکمت، وزیر خارجه وقت ایران در مرداد ماه سال ۱۳۳۷ (جولای ۱۹۵۸) از ناسیونالیسم دولت جدید با عبارات مثبت یاد نمود و از اینکه، بغداد رویکرد دوستانه نسبت به ایران نشان داده احساس رضایت نمود، اما با این وجود، تنش و جنگ نرم دوسویه همچنان تداوم یافت و در مقابل تهران با توجه به وضعیت پیش آمده و بی توجهی بغداد به تنش‌زدایی مورد انتظار ایران، ناگزیر

پرویشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

شرقی به بغداد رفتند و به دلیل نزدیک بودن به مرزهای ایران، پایتخت عراق را پایگاه فعالیت‌های خود علیه حکومت شاه قرار دادند.

۳. اختلافات مرزی ایران با عراق در دوران حکومت عبدالکریم قاسم

دولت کودتا و به عبارتی دولت انقلاب جولای ۱۳۳۷ (۱۹۵۸) عراق به رهبری عبدالکریم قاسم که در این دوره، مورد حمایت نیروهای ملی‌گرای عراق و نیز نیروهای چپ‌گرای متمایل به شوروی بود، با خروج از پیمان بغداد و نیز ادعای الحاق کویت به عراق از یک سو موجبات نگرانی واشنگتن را دامن زد و از دیگر سو نیز با اصرار بر حاکمیت شط‌العرب و حتی گسترش ادعاهای ارضی به خوزستان و نیز حمایت نیم بند از حزب توده، ایران را نیز با مشکلات جدیدی در منطقه مواجه ساخت. با وجود این که دولت وقت ایران در ۸ مرداد ۱۳۳۷ حکومت جدید عراق تحت ریاست عبدالکریم قاسم را به رسمیت شناخت اما او سیاست توسعه طلبی را دنبال می‌کرد و نه تنها نسبت به اروند رود بلکه نسبت به خوزستان ایران نیز ادعای سرزمینی داشت (Parsa Doost, 2006: 134-135).

در مورد مسائل مرزی، عبدالکریم قاسم، رئیس‌جمهور عراق به صراحت اعلام کرد که در سال ۱۹۳۷ زمانی که عراق تحت فشار شدید قرار داشت و دولت عراق در وضعیت پیچیده‌ای قرار گرفته بود، این کشور ۵ کیلومتر از نوار شط‌العرب را به ایران اعطا کرده است. او معتقد بود این اعطا به معنای حق مالکیت همیشگی ایران نیست و اگر مسائل مرزی حل نشود، عراق می‌تواند این منطقه را بازپس بگیرد. اما طرف ایرانی بر این باور بود که مرز ایران و عراق در امتداد شط‌العرب باید مطابق با اصل تالوگ^۱ تعیین شود، که یک اصل پذیرفته‌شده در حقوق بین‌الملل است. حتی همانند قاسم، شاه ایران نیز بر این باور که که توافق ۱۹۳۷ بین دو کشور ناعادلانه بوده و حق ایران نادیده گرفته شده است. زمانی که محمد رضا شاه در آوریل ۱۹۵۹ اظهارات مشابه عبدالکریم قاسم را درباره حق حاکمیت ایران در اروند رود ارائه کرد، این موضوع به یکی از چالش‌های اصلی در روابط ایران و عراق تبدیل شد (Parveen, 2006: 19).

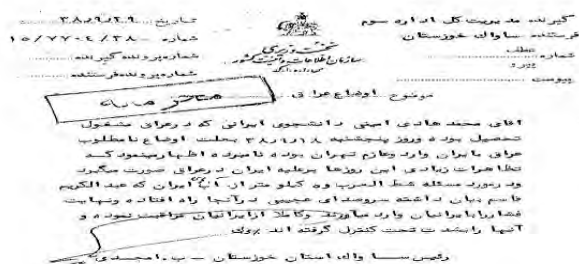
تلاش برای حل مسائل از طریق مذاکره، از آنجایی که بی فرجام مانده بود، شاه را نگران و خشمگین ساخته بود به همین خاطر در یک مصاحبه مطبوعاتی در ۷ آذر ۱۳۳۸ (۲۸ نوامبر ۱۹۵۹) ضمن شکایت و اظهار تاسف از برخورد غیرمسئولانه و غیردوستانه بغداد، اظهار داشت: «طبیعی است رودخانه‌ایی که

^۱- Thalweg

پرویشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

عبدالکریم قاسم بیان داشته سروصدای عجیبی در آنجا راه افتاده و نهایت فشار را به ایرانیان وارد می آورند و کاملاً از ایرانیان مراقبت نموده و آن‌ها را به شدت تحت کنترل گرفته‌اند (ND, 2001: 36).

با وجود تنش‌های رو به افزایش میان دو کشور، دولت جدید عراق نه تنها گامی در جهت تسهیل اجرای عهدنامه مرزی و تأمین حقوق ایران برنداشت، بلکه پس از این تهدیدات، اقداماتی را برای محدود کردن فعالیت ایران در اروندرود پیش گرفت. به همین منظور، از تردد کشتی‌ها به سوی بندر تازه تأسیس «خسروآباد»^۱ جلوگیری کرد و اعلام کرد که آن را به عنوان یک بندر به رسمیت نمی‌شناسد (Etelat Newspaper, December 9, 1959) افزون بر موضوع اروندرود، مساله خوزستان یا به قول ملی‌گرایان عرب عربستان به عنوان یکی از مسائل مورد اختلاف ایران و حکومت عبدالکریم قاسم بود. این موضوع منشا تاریخی داشته و به دوران امپراتوری عثمانی و سلطنت قاجار بر می‌گردد که بعدها در معاهده ارزنه‌الروم و نیز دوران پهلوی اول، با حذف شیخ خزعل این مساله برای ایران حل شده بود، اما با تشکیل عراق و عرب زبان بودن مردم این منطقه، ادعاهای ارضی از سوی بغداد در کنار مساله اروندرود مطرح شد. در راستای سیاست ادعاهای ارضی دولت جدید بغداد در رابطه با خوزستان، وزارت خارجه عراق در بیانیه‌ای در ۲۵ آذرماه ۱۳۳۸ (۱۶ دسامبر ۱۹۵۹) اعلام کرد: «امپراتوری عثمانی به منظور پایان دادن به

۱- برای اطلاع از مساله خسروآباد در روابط دو سوویه و جزئیات این بندر بنگرید: دهنوی، نظام علی (۱۳۸۳)، روابط سیاسی ایران و عراق در عصر حاکمیت عبدالکریم قاسم (۱۹۶۳-۱۹۵۸)، نشریه تاریخ روابط خارجی، شماره ۱۹، صص ۷۲-۴۲.

پروپوزیشن گاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

95-96). همچنین، دولت جمهوری عراق قطعنامه‌ای برای برقراری روابط دیپلماتیک با کشورهای اردوگاه سوسیالیستی تصویب کرد (Neues Deutschland, 21 Nov 1958: 5). همین امر بستر اختلاف ایدئولوژیک و گرایش سیاست خارجی دو کشور عراق و ایران در اوج جنگ سرد را به همراه داشت. حکومت محمد رضا شاه پهلوی خود را در دایره کشورهای بلوک غرب یا جهان سرمایه‌داری به رهبری آمریکا معرفی می‌کرد. بعد از کودتای جولای ۱۹۵۸ ایران با همسایه‌ای مواجه بود که عملاً نزدیکی به بلوک کمونیستی را در راس سیاست خارجی خود قرار داده بود. این رخداد به هیچ عنوان مطلوب ایرانی‌ها و محمد رضا شاه نبود. در سطحی دیگر، طی توافقنامه‌ای که در سال ۱۳۳۸ (۱۹۵۹) بین دو کشور منعقد شد، شوروی ۱۳۷ میلیون دلار برای توسعه اقتصادی عراق فراهم نمود. با این که بین سالهای ۱۹۶۰ تا ۱۹۶۲ به دلیل رفتار نامناسب ژنرال قاسم با کمونیست‌های عراق که ابتدای حکومت وی دارای قدرت بودند، بین عراق و شوروی کدورت ایجاد شد، اما این مسئله مانع از ادامه همکاری‌های نظامی و اقتصادی مسکو و بغداد نشد (Smolansky, 1991: 14).

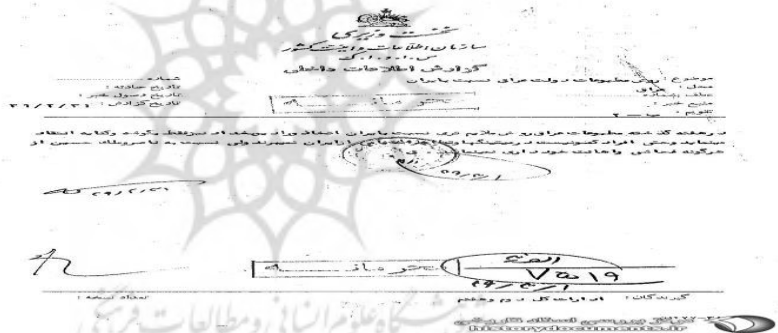
همچنین، در همان ماههای ابتدایی کودتا برخی رسانه‌های عراقی با اشاره به اینکه دولت عراق و اردوگاه کمونیستی دشمنان مشترکی دارند، چندین مقاله را به دشمن جبهه سرمایه‌داری با دولت عبدالکریم قاسم اختصاص داده بودند. در همین ایام دیپلمات‌های اتحاد جماهیر شوروی نسبت به نگرش منفی ایران به جمهوری عربی هشدار دادند (Sinmun, 27 July 1958: 4). در واقع، مدارا و تساهل حکومت قاسم نسبت به عناصر کمونیستی پس از انقلاب، نگرانی‌های حکومت محمد رضا پهلوی را شدت بخشید. چراکه حکومت شاه در سال ۱۹۵۳ با تهدید جدی کمونیست‌ها روبه‌رو شده و برای سرکوب آن‌ها تلاش فراوانی کرده بود.

در سطحی دیگر، دولت عبدالکریم قاسم در سطحی سیاسی نیز با ایران مشکلاتی پیدا کرد. در مهم‌ترین نمود، تیمور بختیار، رئیس پیشین سازمان اطلاعات و امنیت ایران (ساواک) که به حزب توده نزدیک بود و گفته می‌شد قصد کودتا علیه شاه را دارد، در سال ۱۹۶۱ به عراق پناه برد که این مسئله تیرگی روابط حکومت پهلوی با دولت انقلابی عراق را تشدید کرد (Milani, 22 January 2022). در مجموع اگرچه بحران میان دو کشور در تیرماه ۱۳۳۹ تا حدودی فروکش کرد و میان دو پایتخت سفیر مبادله شده بود اما با این وصف تا زمانی که رژیم قاسم بر سرکار بود هیچ تحول اساسی در روابط تهران-بغداد، روی نداد. البته ناگفته نماند در این میان سران حزب توده هم از فرصت استفاده نموده و با توجه به تیرگی روابط دو سویه و نزدیکی مرزها، بغداد را جهت گسترش عملیات خود علیه حکومت پادشاهی انتخاب

پروپوزیشن گاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

است: «در ۲۸ اسفند در بصره و قریه (زبیر) عده [ای] بر له اعلیحضرت همایون شاهنشاهی و عبدالناصر^۱ تظاهراتی نموده که ۶ نفر آنها دستگیر و زندانی شده‌اند (ND, 2001: 51) حتی حکومت عبدالکریم قاسم به طور یک‌جانبه علیه ایران اقدام کرد. جمهوری جدید هزاران عراقی ایرانی‌الاصل را از مرزهای خود اخراج کرد و بار دیگر ادعای مالکیت خود بر استان خوزستان ایران را مطرح ساخت. (Bakhash, 2004: 11-27). پس از یک دوره طوفانی از تهییج احساسات ضدایرانی، حکمت عبدالکریم قاسم به تدریج کنترل اوضاع و کاهش تنش با ایران را در سال ۱۳۳۹ (۱۹۶۰) در دستور کار قرار می‌دهد. این موضوع در سند ساواک که در تاریخ ۳۱ اردیبهشت ۱۳۳۹ تحت عنوان روش مطبوعات دولت عراق نسبت به ایران تهیه شده مورد تأیید قرار گرفته است. در این سند گفته می‌شود: «در هفته گذشته مطبوعات عراق روش ملایم‌تری نسبت به ایران اتخاذ و رادیو بغداد نیز فقط به گوشه و کنایه انتقاد می‌نماید و حتی افراد کمونیست در میتینگ‌ها و تظاهرات نامی از ایران نمی‌برند ولی نسبت به ناصر و ملک حسین از هرگونه فحاشی و اهانت خودداری نمی‌نمایند (ND, 2001: 52).

سند منتشر شده از سوی اداره ساواک در شرایطی است که در تاریخ ۳۰ فروردین ۱۳۳۹، طبق دستور دولت عراق ورود ایرانیان به آن کشور آزاد و از طرف مأمورین مربوطه هیچ‌گونه جلوگیری به عمل نمی‌آید.

با وجود صدور این دستور از سوی دولت عراق، در عمل سیاست‌گذاری کاملاً متفاوت بوده است. در یکی از استاد ساواک که در ۱۴ اردیبهشت ۱۳۳۹ تهیه شده چنین آمده است: «دولت عراق تردد افراد

^۱ - جمال عبدالناصر رهبر ملی مصر متولد ۱۹۱۸ میلادی، بدنبال جنگ ۱۹۴۸ اعراب و اسرائیل نارضایی عمومی از رژیم سلطنتی «ملک فاروق» در مصر در سال ۱۹۵۶ به عنوان اولین رئیس جمهوری مصر قدرت را در دست گرفت. او برای مبارزه با استعمار ریشه دار انگلیس، پرچم «پان عربیسم» را در سراسر خاور میانه به اهتزاز در آورد و ایده هایش در راه عرب وطنی منشاء تحولات وسیعی در جهان عرب شد. عبدالناصر در سال ۱۹۵۶ کانال سوئز را ملی اعلام کرد. او در ۱۹۷۰ میلادی درگذشت.

پروپوزیشن گاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

سقوط کرد. کشوری که نام پیمان بغداد را یدک می‌کشید، یک‌شبه تغییر مسیر داد و تحت کنترل گروهی از افسران ارتش رادیکال، ملی‌گرا و چپ‌گرا قرار گرفت که سازمان‌یافته‌ترین حامیان‌شان، حزب کمونیست قدرتمند عراق (ICP) بود. همین موضوع عراق را به یک مشکل اساسی برای آمریکا به عنوان رهبر جهان آزاد تبدیل کرد. از منظر ایالات متحده، نقش حزب کمونیست عراق در این تحولات، مسئله اصلی بود.^۱ در نتیجه امر کودتای ۱۴ ژوئیه ۱۹۵۸ در عراق باعث شد که درون دولت ایالات متحده بحث‌هایی درباره کارایی مداخله نظامی و عملیات مخفی در خاورمیانه عربی شکل بگیرد. این کودتا مستقیماً به مداخله مشترک انگلستان و آمریکا در لبنان و اردن منجر شد و برخی از مقامات در دولت‌های بریتانیا و آمریکا را به این فکر انداخت که باید برای برکناری حکومت ملی‌گرای سرتیپ عبدالکریم قاسم اقدام کند (Barrett, 1 April 2008). بالطبع ایران به عنوان مهم‌ترین و البته نزدیک‌ترین قدرت خاورمیانه نزدیک به آمریکا نقش اصلی را در رصد اطلاعاتی و شاید اقدامات امنیتی بعدی در قبال حکومت بعد از کودتا پیدا کرد. در میان حاکمان جدید عراق نیز این تهدید به وضوح وجود داشت که احتمالاً ایران و آمریکا اقداماتی را علیه آن‌ها انجام بدهند. حتی در نوامبر ۱۹۵۸ عبدالکریم قاسم به این نتیجه رسید که ایران و ایالات متحده در حال طرح‌ریزی توطئه‌ای علیه حکومت او هستند (Hungarian Embassy to Iran, 24 Sep 1958). حتی برخی گزارش‌ها نیز از این روایت دارند که ایران در کنار ایالات متحده آمریکا از حامیان کودتای موصل در سال ۱۹۵۹ بوده که البته با شکست مواجه شد.

دوم) حمایت از کردها برای قیام علیه دولت مرکزی: واقعیت‌های تاریخی نشان می‌دهند که جدی‌ترین اقدام ایران برای تضعیف حکومت عبدالکریم قاسم و سایر حکومت‌های کودتایی بعد از او، متمرکز شدن بر مساله حمایت از کردها برای ضدیت با حکومت مرکزی و پشتیبانی از قیام بزرگ آن‌ها به رهبری ملا مصطفی بارزانی بود. در حالی که حکومت جمهوری در عراق تلاش می‌کرد از مسائل منطقه‌ای همانند بحران اروندرود برای تثبیت قدرت خود در داخل استفاده کند، سیاست کلان ایران بود با دامن زدن به مشکلات تاریخی عراق، بحران‌ها را به داخل خاک عراق محدود کند تا تهران بی‌ثبات نشود. در این مسیر نیز بدون تردید بزرگ‌ترین ابزار کردهای عراق بودند. اگرچه حکومت شاه در تاریخ ۳۰ جولای ۱۹۵۸ به طور رسمی حکومت جدید عراق را به رسمیت شناخت اما به تدریج استراتژی ویژه‌ای

^۱ - اگرچه رویدادهای عراق درواقع نتیجه تعامل پیچیده نیروهای سیاسی، اقتصادی و اجتماعی بود، اما سیاست‌گذاران در واشنگتن درک بسیار محدودی از این پیچیدگی‌ها داشتند.

پروپوزیشن گاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

عقب‌نشینی شد و جای نیروهای بریتانیایی را نیروهای عرب لیگ گرفتند. این شکست، موقعیت او را بیش از پیش تضعیف کرد. در فوریه ۱۹۶۳، ناسیونالیست‌ها و بعثی‌ها علیه قاسم کودتا کردند و او را اعدام کردند. حزب کمونیست عراق نیز به شدت سرکوب شد. در حالی که ایالات متحده و ایران مستقیماً در کودتا نقش نداشت، اما از طریق جمال عبدالناصر رهبر مصر از ناسیونالیست‌ها در بغداد حمایت می‌کردند. یکی از اعضای بعث بعداً اعتراف کرد که حزب بعث با حمایت آمریکایی‌ها به قدرت رسید (Stephens, 1971: 309). در واقع، به قدرت رسیدن عبدالسلام عارف در ۸ فوریه ۱۹۶۳، در تهران با استقبال مواجه شد؛ زیرا انتظار می‌رفت که این تغییر، رویکرد جدیدی را در روابط بغداد با ایران ایجاد کند (Parveen, 2006: 19).

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف بررسی نقش حکومت پهلوی دوم در روند سقوط حکومت عبدالکریم قاسم (۱۹۵۸-۱۹۶۳) انجام گرفت. در پاسخ به پرسش اصلی، یافته‌ها نشان می‌دهد که نقش ایران در این فرآیند عمدتاً غیرمستقیم و در راستای تضعیف موقعیت داخلی و منطقه‌ای دولت قاسم بوده است. گرچه سقوط نهایی حکومت وی بیش از هر چیز محصول بحران‌های درونی، شکاف میان نخبگان نظامی و ناکامی در مدیریت سیاسی بود، اما اقدامات ایران نیز در تسریع این روند بی‌تأثیر نبوده است. در تبیین نتایج پژوهش، می‌توان به چند نکته کلیدی اشاره کرد: نخست، روی کار آمدن جمهوری رادیکال، چپ‌گرا و ناسیونالیستی به رهبری عبدالکریم قاسم، بسیاری از مسائل تاریخی و نهفته میان ایران و عراق -به‌ویژه منازعات مرزی- را به سطح تعارضات آشکار کشاند؛ مسائلی که پیش‌تر در سایه مناسبات رسمی و احتیاط‌آمیز دو دولت پادشاهی کنترل می‌شدند. دوم، ایران در واکنش اولیه به تحولات عراق، سیاستی مبتنی بر احترام به اصل حسن همجواری اتخاذ کرد و جمهوری تازه‌تأسیس را به سرعت به رسمیت شناخت. این اقدام نشانه‌ای از تلاش تهران برای حفظ ثبات در مرزهای غربی و جلوگیری از تقابل زودهنگام بود. با این حال، اصرار حکومت جدید عراق بر مواضع خصمانه، از جمله در خصوص ارون‌درو و خوزستان، مسیر روابط دو کشور را به سمت تنش سوق داد. سوم، با تشدید مواضع ضدایرانی قاسم، حکومت پهلوی دوم به تدریج وی را تهدیدی امنیتی ارزیابی کرد. در نتیجه، در کنار تلاش برای گفت‌وگوی دیپلماتیک، سازوکارهایی برای رصد و مهار اقدامات بغداد در دستور کار قرار گرفت. چهارم، نزدیکی فزاینده حکومت قاسم به بلوک شرق، نگرانی‌های تهران را -که هم‌راستا با راهبردهای ایالات متحده در منطقه عمل می‌کرد- تشدید کرد. در این راستا، حمایت غیرمستقیم ایران از برخی اقدامات

پروپوزیشن گاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

- Ettelaat Newspaper. (1959, November 30). Year 34, No. 10076.
- Faleh Hanzal, F. (1971). *Secrets of the Killing of the Royal Family in Iraq*. Beirut: n.p.
- Ghaleb, S. A. (1971). *The Story of the 14 July Revolution and the Free Officers*. Baghdad: Dar Al-Hafiz.
- Goljan, M., & Abbasi Nozari, A. (2007). *Iran's geopolitics during the Cold War era*. Tehran: Amir Kabir.
- Hungarian Embassy to Iran (24 Sept 1958), in MNL, XIX-J-1-j Iraq, 1945–1964, Report, 3.
- Jahangard, N. (2004). A review of Iran-Iraq border relations and foreign interventions. *Foreign Relations History Quarterly*, (19).
- Jinil, Yoo and Szalontai, Balázs (2023), "Maneuvering between Baghdad and Tehran: North Korea's Relations with Iraq and Iran during the Cold War", *Journal of Cold War Studies*, Vol. 25, No. 2.
- Khaduri, M. (1974). *The Republican Iraq*. Beirut: Al-Dar Al-Muttahida.
- Khayri, Z. (1974). *Preliminary Notes on the Desired Agrarian Reform in Iraq*. Baghdad: Al-Shaab Printing Press.
- Little, D. (2010), "The United States and the Kurds", *Journal of Cold War Studies*, Fall, Vol. 12, No. 4.
- Moadavi, A. R. H. (1996). *Iran's foreign policy during the Pahlavi era (1921–1979)*. Tehran: Alborz.
- Mushtaq, T. (1978). *The Papers of My Days 1900–1958*. Beirut: n.p.
- Mustafa Mardan, K. (1989). *Abdul Karim Qasim: The Beginning and the Fall*. Baghdad: Al-Maktaba Al-Sharqiya
- Parsadoost, M. (2006). *We and Iraq from the distant past until today*. Tehran: Sherkat-e Sahami-ye Enteshar.
- Parveen T. (2006), *Iran's Policy Towards the Gulf*, Concept Publishing Company, New Delhi.
- Policy in the Middle East (24 August 1958), CAE Shuckburgh to FO for distribution," Public Records Office (PRO), FO371/132545.
- Qasim, A. (1959). *The Leader's Speech, Goals of the Revolution, Press Conference at Al-Salam Hospital*. Baghdad: Ministry of Guidance.
- Sinmun, Rodong (27 July 1958), Irak'u chimgong ul chunbihago inn un T'oigie ky ongggo (Ssory on ch ongbuga T'oigi chongbuebimangnong ch ondal.
- Smolansky, O.M. and Smolansky, B.M (1991), *The USSR and Iraq: The soviet quest for influence*. Duke University.
- Solomon, Christopher (14 July 2018), years after Iraq's 1958 July 14 Revolution Iraq, Available at: <https://gulrif.org/60-years-after-iraqs-1958-july-14-revolution>.
- Stephens, Robert (1971), *Nasser, A Political Biography* (New York: Simon & Schuster).
- Vezerat-e Khareje Iran. (1969). *Some facts about Iran-Iraq disputes over Shatt al-Arab*. Tehran: Ministry of Foreign Affairs.